

Marcin Jakubczyk
Wydział Filologiczny UJ

Rozprawa doktorska pt. *Słowniki francusko-polskie i polsko-francuskie XVIII wieku. Analiza metaleksykograficzna* (w ramach projektu badawczego NCBN nr 2012/05/N/HS2/02639), promotor: dr hab. Anna Bochnakowa, prof. UJ.

AUTOREFERAT

Złoty wiek kontaktów kulturowych i językowych polsko-francuskich przypada, jak wiadomo, na wiek XVIII. Wtedy też język francuski zestawiany był z polszczyzną w słownikach, po pierwsze, znacznie częściej, niż inne języki (zarówno nowożytny, jak i klasyczny), a po drugie, często bez ich pośrednictwa (w dwujęzycznych słownikach francusko-polskich i polsko-francuskich z tego okresu). Podstawowym celem mojej pracy doktorskiej była metaleksykograficzna¹ analiza pięciu mniej znanych XVIII-wiecznych słowników, w których polszczyzna została zestawiona z językiem francuskim. Oprócz nich, omówiłem także publikowane od II połowy XVI wieku do końca XVIII wieku wielojęzyczne dzieła leksykograficzne zawierające materiał francuski i polski. Praca opiera się w całości na starodrukach pochodzących ze zbiorów wiodących bibliotek polskich i europejskich.

Rozprawa składa się z trzech części, a te z kolei podzielone są na rozdziały i podrozdziały. Pierwsza część ma charakter teoretyczno-metodologiczny i pełni funkcję wprowadzenia do analitycznej części rozprawy. Przedstawiłem tu wspólny dla wszystkich słowników model analizy nie tylko metaleksykograficznej, ale także historycznojęzykowej. Model ten uwzględnia m.in. następujące elementy: autorstwo, geneza, konteksty i recepcja słownika, makrostruktura słownika (np. układ haseł, sposoby hasłowania wyrazów, źródła oraz wzorce słownika), mikrostruktura słownika (np. kwalifikatory, informacje gramatyczne, informacje o łączliwości wyrazów), ekwiwalencja semantyczna oraz materiał leksykalny. Kluczowe dla prowadzonych badań stały się więc dwa podstawowe (i bardzo pojemne) terminy stosowane w metaleksykografii, tj. *makro-* i *mikrostruktura słownika*, a także stosowana w badaniach

¹ Konsekwentnie odróżniam w rozprawie terminy *leksykografia* oraz *metaleksykografia*.

nad leksykografią różnych języków metoda tzw. archeologiczna polegająca na poszukiwaniu różnego typu filiacji między słownikami. Z drugiej zaś strony, materiał zawarty w badanych słownikach rozpatrywany był w perspektywie diachronicznej, co pozwoliło mi na omówienie szeregu zagadnień etymologicznych oraz problemów dotyczących ekwiwalencji semantycznej, a także kwestii związanych z historią zewnętrzną języka francuskiego oraz polskiego.

W drugiej partii rozprawy, chcąc zarysować tło leksykograficzne dla głównej części rozważań, omówiłem kilkanaście słowników wielojęzycznych zawierających materiał francuski i polski, publikowanych od XVI do XVIII wieku. Oto tytuły niektórych z nich: *Thesaurus polyglottus*² H. Megisera (Frankfurt n/M 1603), anonimowy *Hexaglosson* (Warszawa 1646), *Gazophylacium* K. Warmera (Košice 1691), anonimowy *Dykcjonarz przysłów francuskich* (Warszawa 1782) i słowniki Ph.A. Nemnicha z końca XVIII wieku. Osobno należy tu wymienić dwa szczególnie ważne dla historii polskiej leksykografii: *Nouveau grand Dictionnaire (...) François, Latin, & Polonois* P. Daneta i F. Koli (Warszawa 1743–45) oraz słowniki M.A. Troca (Lipsk 1744–47, 1764).

W trzeciej, zasadniczej części rozprawy, analizuję według przyjętego schematu pięć słowników francusko-polskich i polsko-francuskich wydawanych w ciągu XVIII stulecia. Pierwszym w historii leksykografii słownikiem dwujęzycznym zestawiającym francuszczyznę z językiem polskim jest alfabetyczny *Lexykon francusko-polski* Bartłomieja Kazimierza Malickiego (Kraków 1701). Autor *Lexykonu* był pierwszym profesorem języka francuskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim (wówczas: Akademii Krakowskiej), studiował w Paryżu i doskonale znał nie tylko język francuski, ale także powstające wówczas we Francji publikacje leksykograficzne. *Lexykon* zawiera tylko czasowniki francuskie przetłumaczone na polski. Jak pisze Malicki w przedmowie do słownika, za wzór posłużył mu wydany trzydzieści lat wcześniej w Paryżu francusko-łaciński *Dictionnaire royal* François Pomeya (1671). Swój *Lexykon* zadedykował Malicki nie tylko Polakom chcącym uczyć się francuskiego, ale także – co ciekawe – Francuzom mającym kontakt z polszczyzną. Struktura artykułów hasłowych w *Lexykonie* nie jest zbyt rozbudowana pod kątem informacji o zamieszczonych tam wyrazach. Sporadycznie występują takie elementy mikrostruktury jak: kwalifikatory, informacje gramatyczne, informacje o użyciu wyrazów oraz informacje o łączliwości

² Zachowuję w *Autoreferacie* oryginalną pisownię tytułów dzieł oraz cytowanego materiału leksykalnego.

leksemów. Malicki nie podaje definicji francuskich czasowników, lecz jedynie ich polskie ekwiwalenty, jak np. „*Mariner du poisson*, rybę rzeczną obrócić w morską”. Analiza wykazała także, że autor *Lexykonu* był początkującym, ale konsekwentnym leksykografem, świadomie budującym swój warsztat pracy.

Drugim analizowanym słownikiem jest bardzo popularny w XVIII wieku alfabetyczny *Mały Dykcyonarz Polski y Francuski (...) z Przydaniem Zebrania osobliwego Krolestw, Prowincyi, Miast pryncypalnych, Rzek, Gor, Wyspow (...)* Józefa Uszaka Kulikowskiego (1746, 1773, 1782). Udało mi się ustalić pierwowzór tegoż dykcyonarza. Był nim *Thesaurus* Knapiusza, na podstawie którego Kulikowski nie tylko przetłumaczył na francuski wybrane przez siebie wyrazy, ale również w pełni przejął metodę leksykograficzną poprzednika. Przykładowo, identyczny jest w obu słownikach sposób wyróżniania i hasłowania jednostek leksykalnych, a także – bezpośrednio z tym związany – sposób zapisu wyrazów hasłowych oraz ich ekwiwalentów w języku docelowym. Trudno natomiast jednoznacznie wskazać wszystkie francuskie źródła, z których autor *Małego Dykcyonarza* mógł skorzystać. Doszedłem jednakże do wniosku, że Kulikowski mógł zainspirować się m.in. francusko-łacińskim słownikiem Jeana Nicota pt. *Thresor de la langue françoise* (1606). Struktura artykułów hasłowych w *Małym Dykcyonarzu* jest bardzo oszczędna pod kątem informacji o zamieszczonych tam wyrazach. Sporadycznie pojawiają się informacje gramatyczne oraz informacje o łączliwości wyrazów hasłowych. W zakresie doboru ekwiwalentów francuskich w *Małym Dykcyonarzu* warto zwrócić uwagę na czasowniki. Kulikowski przywiązuje, jak wynika z przeprowadzonej analizy, dużą wagę do poprawnego i wiernego tłumaczenia na francuski polskich czasowników iteratywnych oraz przedrostkowych (w tym także wielokrotnych). I tak na przykład, polskie iteratiwa niedokonane wyrażane są za pomocą przysłówka częstotliwości *souvent* (‘często’), dodawanego do francuskiego bezokolicznika: „*Piić*, boire souvent”, „*Pisywać*, écrire souvent”. Warto również wspomnieć, że w słowniku Kulikowskiego zostały poświadczane nowe, wcześniej nienotowane (np. u Knapiusza) zapożyczenia z języka francuskiego, np.: *garderoba*, *parawan*. W *Małym Dykcyonarzu* wśród apelatywów notowane są także nazwy własne (antroponimy i toponimy). Oprócz tego, do omawianego słownika został dołączony w postaci aneksu łacińsko-polsko-francuski zbiór geograficznych nazw własnych, zatytułowany *Zebranie Krolestw, Prowincyi, Miast pryncypalnych, Rzek, Gor [...]*. Powodem zamieszczenia w *Małym Dykcyonarzu* słownika toponimicznego było najprawdopodobniej rosnące wówczas w Europie i w Polsce zainteresowanie geografiami. Do szczegółowej analizy

wybrałem tu polskojęzyczne choronimy odnoszące się do nazw regionów Francji (np. *Szampanija* ‘Szampania’, *Anżu* ‘Andegawenia’, *Prowansal* ‘Prowansja’).

Kolejne dwa rozdziały poświęcone są słownikom, których pierwowzorem był omówiony wyżej dykcyonarz Kulikowskiego. Pierwszy z nich to *Słownik polsko-francuski dla wygody uczących się krótko zebrany* Marcina Kazimierza Piotrowskiego (1779), który jest wręcz zweryfikowaną kopią *Małego Dykcyonarza*. Wyraźnym *novum* wobec wzorca jest, jak wykazała analiza, wprowadzenie w słowniku Piotrowskiego makrostruktury o układzie alfabetyczno-gniazdowym (w niektórych hasłach) oraz wykorzystanie *Mownika* Troca jako źródła służącego do uzupełnienia słownictwa. Pośród apelatywów notowane są nazwy własne przejęte częściowo ze słownika Kulikowskiego i częściowo ze słownika Troca. Struktura artykułów hasłowych w słowniku Piotrowskiego jest, podobnie jak w dykcyonarzu Kulikowskiego, bardzo oszczędna w operowaniu metajęzykiem. Dotyczy to zarówno haseł mających układ alfabetyczno-gniazdowy (np. „*Sopel u nosa*, *roupie*, *u dachu*, *chandelle de glaçon*”), jak i nieułożonych w gniazdach (np. „*Nawa* {‘statek, okręt’}, *le navire*”). Sporadycznie pojawiają się takie elementy mikrostruktury jak: kwalifikatory, informacje gramatyczne oraz informacje o łączliwości wyrazów hasłowych. Najbardziej interesujące jest z dzisiejszego punktu widzenia wprowadzenie w słowniku Piotrowskiego systemu odsyłaczy onomazjologicznych, np. „*Pszczola*, *abeille*, o. *tręt*, a tam: *Tręt*, *le bourdon* {‘trzmiel’}”. Drugim analizowanym w pracy słownikiem opartym na dykcyonarzu Kulikowskiego jest anonimowy *Nowy dykcyonarzyk polsko-francuzko-niemiecki* (1792). Zawiera on wprawdzie trzy języki, ale omawiam go w rozprawie ze względu na jego pierwowzór i zajmuję się jedynie materiałem francuskim oraz polskim. *Nowy dykcyonarzyk...* jest, tak samo jak słownik Piotrowskiego, publikacją kompilacyjną, opartą na leksykonie Kulikowskiego i częściowo, zarówno w zakresie słownictwa polskiego, jak i francuskiego, na *Mowniku* Troca. Przywiązanie do dykcyonarza Kulikowskiego jest tu jeszcze większe, niż miało to miejsce w wypadku słownika Piotrowskiego. Prawie bez zmian został w *Nowym dykcyonarzyku* przejęty (łącznie z niezmiennym tytułem) dodatek toponimiczny dołączony do właściwego słownika (dodano jedynie nazwy niemieckie). Należy podkreślić, że zarówno słownik Piotrowskiego, jak i *Nowy dykcyonarzyk* dowodzą wyjątkowej popularności w XVIII wieku leksykonu Kulikowskiego.

W ostatnim rozdziale rozprawy omawiam anonimowy *Dykcyonarzyk Francuzki z krotką Informacją O Pronuncyacji (...)* wydany w Wilnie w 1757 roku. Jest to chyba

jeden z najmniej dotąd znanych słowników dwujęzycznych zawierających materiał polski. Omawiany rozdział jest pierwszą w literaturze przedmiotu próbą analizy tego dzieła. *Dykcyonarzyk Francuzki* jest słownikiem o onomazjologicznym typie makrostruktury, składa się z 67 rozdziałów różnej długości, których tytuły zostały podane po polsku i po francusku, np. „*O Cwiczeniach kawalerskich, grach y rozrywkach*”. W jednym z rozdziałów znajdują się nazwy własne (etnonimy i choronimy). Artykuły hasłowe w *Dykcyonarzyku* są niezwykle krótkie. Ograniczają się do podania polskiego wyrazu hasłowego oraz jego francuskiego odpowiednika. Pod względem leksykalnym *Dykcyonarzyk* wydaje się być najbardziej nowatorskim słownikiem na tle większości innych wydanych w XVIII wieku. Wręcz zaskakuje, że w połowie XVIII wieku ukazuje się w Wilnie słownik zawierający z jednej strony jedynie 3100 haseł, a z drugiej, tak bogaty w wyrazy obce, zwłaszcza galicyzmy często właśnie tu notowane po raz pierwszy, jak np. *bukiet, fryzura, guwerner, ponton, sos* itd.

Podsumowując, przedłożona rozprawa jest monografią wszystkich wydanych przed końcem XVIII wieku słowników, w których polszczyzna została zestawiona z językiem francuskim. Jak wykazała analiza, połączenie metodologii metaleksykograficznej z historycznojęzykową daje wiele korzyści; rekonstrukcja warsztatu pracy dawnych leksykografów pozwala jednocześnie odczytać ślady językowej przeszłości. Omawiając dykcyonarze starałem się też wskazywać ich tło historyczne i kulturowe, a także próbowałem pokazać, że są one wyjątkowym świadectwem dawnych kontaktów językowych polsko-francuskich oraz częścią polskiego/europejskiego dziedzictwa kulturowego. Niektóre z tych mniej znanych zasługują na włączenie do kanonu źródeł językowych oraz do obiegu językoznawczego. Wyrażam nadzieję, że podjęte przeze mnie badania będą mogły uzupełnić lub uaktualnić wiedzę o polskiej i francuskiej leksykografii historycznej.

Kraków, 2.09.2014 r.